

: રૂપરેખા :

- 17.0 ઉદ્દેશો
- 17.1 પ્રસ્તાવના
- 17.2 બેરોજગારીનો અર્થ
- 17.3 બેરોજગારીનું માપન
- 17.4 ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ.
- 17.4.1 વિવિધ સ્વરૂપે બેરોજગારીનું પ્રમાણ
- 17.4.2 શિક્ષણ સ્તર મુજબ બેરોજગારીનું પ્રમાણ
- 17.4.3 વયજૂથ મુજબ બેરોજગારીનું પ્રમાણ
- 17.4.4 ભારતમાં બેરોજગારીની પ્રાદેશિક તુલના.
- 17.5 બેરોજગારીનાં કારણો
- 17.6 બેરોજગારી નિવારણના ઉપાયો
- 17.7 બેરોજગારી અને સરકારની નીતિ
- 17.8 સારાંશ
- 17.9 શબ્દાવલી
- 17.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો.
- 17.11 સંદર્ભ પુસ્તકો

17.0 ઉદ્દેશો

- બેરોજગારીનો ખ્યાલ અને ભારતમાં બેરોજગારીના માપન અંગે સમજ કેળવવી.
- ભારતની વર્તમાન બેકારીની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી, વિદ્યાર્થીઓમાં તે અંગે સંવેદના જગાવવી.
- ભારતમાં બેરોજગારી માટે કેવા પરિબળો જવાબદાર છે તે અંગે માહિતગાર કરવું.
- બેરોજગારી દૂર કરવા વ્યક્તિગત, સંસ્થાગત અને સરકાર દ્વારા કેવા પગલાં લેવાઈ રહ્યા છે ? અને લેવા જોઈએ ? તે પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓમાં અભિગમ કેળવવો.
- સરકારના રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો અંગે સભાનતા જગાવવી.

17.1 પ્રસ્તાવના

પ્રવર્તમાન સમયે વિશ્વમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. માનવ જરૂરિયાતો અમર્યાદિત અને જટિલ બની છે. બીજી બાજુ ગરીબી, બેરોજગારી, કુશળતા, મંદી, પ્રદુષણ, કુદરતી અને માનવસર્જિત આપત્તિઓ જેવી અનેક સામાજિક, આર્થિક અને પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ વધુ પડકારજનક સાબિત થઈ છે. જે પૈકી બેરોજગારીની સમસ્યા વિશ્વમાં અવનવા સ્વરૂપે કાયમી બનતી જાય છે. વીસમી સદી પહેલા બેરોજગારીની સમસ્યા અલ્પ ઉત્પાદન કે આર્થિક સંકટને કારણે સર્જાતી હતી. જ્યારે એકવીસમી સદીમાં ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકીકરણને કારણે જોવા મળે છે. આમ, બેરોજગારી એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે. વિકાસમાન અર્થવ્યવસ્થા ધરાવનાર ભારત

દેશમાં પણ બેરોજગારી પરંપરાગત અને દીર્ઘકાલીન સમસ્યા બની ચૂકી છે. ભારતીય આયોજનમાં બેરોજગારી નિવારવાના ધ્યેયને અગ્રિમતા આપવામાં આવી, તેમ છતાં આયોજનના સાડા છ દાયકા પછી પણ આ સમસ્યા યથાવત્ છે. આયોજનકાળ દરમિયાન આર્થિક વિકાસના દરમાં ઝડપી વધારો થયો, પરંતુ માંગ મુજબ રોજગારીની તકોમાં વધારો થયો નથી. એકબાજુ વસ્તીવૃદ્ધિનો ઉંચો દર અને બીજી બાજુ રોજગારી સર્જનના નીચા દરને કારણે બેરોજગારીની સમસ્યા વધુ ચિંતાજનક બની છે.

17.2 બેરોજગારીનો અર્થ

સામાન્ય રીતે બેરોજગારી એ પ્રવર્તમાન વળતરે કામ કરી શકે તેવા ઉત્પાદનના સાધનની કામ વગરની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ સમજણની સરળતા ખાતર બેરોજગારીનો ખ્યાલ શ્રમના સંદર્ભમાં જ વિચારવામાં આવે છે. તેથી અહીં શ્રમિકને લક્ષમાં રાખીને જ બેરોજગારીનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બેરોજગારી એટલે પ્રવર્તમાન વેતન દરે વ્યક્તિની કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી હોવા છતાં તેને કામ ન મળે ત્યારે તે વ્યક્તિની કામ વગર રહેવાની સ્થિતિને બેરોજગારી કહેવાય. આવી બેરોજગારીને ‘અનૈચ્છિક’ કે ‘ફરજિયાત’ બેરોજગારી પણ કહેવાય. જ્યારે પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ મળવા છતાં વ્યક્તિની કામ કરવાની ઈચ્છા અને શક્તિ ન હોવાથી કામ વગર બેસી રહેવાની સ્થિતિને ‘સ્વૈચ્છિક બેરોજગારી’ કહી શકાય. પરંતુ તે સાચા અર્થમાં બેરોજગારી નથી. જેમ કે બાળકો, વૃદ્ધો, અશક્તો અને પોતાની ઈચ્છાથી કામ વગર બેસી રહેનાર સક્રિય શ્રમ-પુરવઠાનો હિસ્સો ના હોવાથી તે બેરોજગાર નથી. આમ તો બેરોજગારીના ખ્યાલ અંગે વિવિધ મંતવ્યો પ્રવર્તે છે.

શ્રીમતી ઉર્સુલા હિફ્સના મતે “સમાજમાં માન સાથે જીવવાની તકનાં અભાવને બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.”

પિગુના મતે ×કોઈ વ્યક્તિ માત્ર ત્યારે જ બેરોજગાર કહેવાય છે કે જ્યારે તેની કામ કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં કામ મળતું નથી.×

કેઈન્સના મતે “કામની શોધ કરતો વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતા અને યોગ્યતાનુસાર કામ મેળવી ના શકે તો તે બેરોજગાર કહેવાય.”

ટૂંકમાં પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી હોવા છતાં કામ મળતું ના હોય તેવી સ્થિતિને બેરોજગારી કહેવાય.

17.3 બેરોજગારીનું માપન

બેરોજગારીનું ચોક્કસ પ્રમાણ જાણવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વસ્તી ગણતરીની જેમ બેરોજગારીની આકારણી માટે સમષ્ટિલક્ષી (ભારતના તમામ કુટુંબોનું સર્વે) અભ્યાસો થતા નથી. તેમ છતાં કેટલીક સંસ્થાઓ દ્વારા ભારતમાં અમુક કુટુંબોનું નિદર્શ તરીકે પસંદ કરી તેમના સર્વે આધારિત અંદાજો મેળવાય છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય - લેબર બ્યુરો, NSSO (રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ સંસ્થા) તથા CMIE જેવી સંસ્થાઓ બેરોજગારીનું માપન કરે છે. આ દરેક સંસ્થાઓની અભ્યાસ પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેથી કઈ સંસ્થાના આંકડા વિશ્વાસપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવું તે મુંઝવણ ભર્યો પ્રશ્ન છે. જો કે ભારતના આયોજન પંચ દ્વારા NSSO ના અંદાજો વધુ સ્વીકાર્ય ગણાય છે.

બેરોજગારીના આંકલન માટે ભારતના આયોજન પંચ (હાલનું NITI આયોગ) દ્વારા ઈ.સ.1969માં દાંતવાલા સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ સમિતિની ભલામણ અનુસાર NSSO દ્વારા બેરોજગારીના માપન માટે ચોક્કસ માપદંડો તૈયાર કર્યો છે. જેનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ ઈ.સ.1942માં NSSOના 27માં રાઉન્ડ વખતે કરવામાં આવ્યો. આ માપદંડોના મુખ્ય ત્રણ ખ્યાલો છે.

1) સામાન્ય દરજ્જાનો ખ્યાલ (Usual Status Concept)

આ ખ્યાલ અનુસાર જો વ્યક્તિ સમગ્ર વર્ષ (365 દિવસ) દરમિયાન કોઈ પણ આર્થિક

પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ ન હોય તો તેને સામાન્ય બેરોજગારી અથવા લાંબાગાળાની બેરોજગારી કહેવાય. આ પ્રકારની બેકારીને 'કાયમી બેકારી' તથા 'ખુલ્લી બેકારી' પણ કહી શકાય.

2) સાપ્તાહિક દરજ્જાનો ખ્યાલ (Weekly status concept)

આ ખ્યાલ મુજબ મોજણીનાં દિવસ પહેલાના એક અઠવાડિયા દરમિયાન જો વ્યક્તિને કામની શોધ કરવા છતાં સાત માંથી એક પણ દિવસે એક કલાક માટે પણ કામ મળ્યું ના હોય તો તેવી સ્થિતિને સાપ્તાહિક બેકારી કહેવાય. આ ખ્યાલ અઠવાડિયે સરેરાશ કેટલી વ્યક્તિઓને રોજગારી મળે છે. અને કેટલી વ્યક્તિઓ બેરોજગાર રહે છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

3) દૈનિક દરજ્જાનો ખ્યાલ (Daily status concept)

આ ખ્યાલ અનુસાર જે દિવસે સર્વે થાય તે દિવસ પહેલાના પ્રત્યેક સાત દિવસ દરમિયાન જો વ્યક્તિને એક કલાકથી વધુ અને ચાર કલાકથી ઓછું કામ મળ્યું હોય તો તે વ્યક્તિને અર્ધા દિવસની રોજગારી મળી અને અડધો દિવસ તે બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય. આવી બેકારીને દૈનિક બેકારી તથા અર્ધબેકારી પણ કહી શકાય. જો અઠવાડિયાના દરેક દિવસે ચાર કલાકથી વધુ કામ મેળવી શકે તો તે વ્યક્તિ આખા દિવસની રોજગારી મેળવે છે તેમ કહેવાય. આવી સ્થિતિ દૈનિક બેકારી કહેવાશે નહિ.

આમ, ઉપરોક્ત ખ્યાલોના આધારે નિર્ધારિત બેકારીને ત્રણ સ્વરૂપે વર્ગીકૃત કરી શકાય

(1) લાંબાગાળાની બેકારી (2) સાપ્તાહિક બેકારી અને (3) દૈનિક બેકારી.

17.4 ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ

1. ભારતમાં વિવિધ સ્વરૂપે બેરોજગારીનું પ્રમાણ

કોઈ પણ અર્થતંત્રમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ કેટલું છે. તે બેરોજગારીના દરને આધારે વધુ સરળતાથી સમજી શકાય. સામાન્ય રીતે બેરોજગારીનો દર એ પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરતા, કામ કરવાની તૈયારી અને ઈચ્છા ધરાવતા કે કામની શોધમાં હોય એવા તમામ 15 થી 64 વર્ષની વયજુથમાં સમાવિષ્ટ કુલ શ્રમદળ પૈકી કામે જોડાયેલા ન હોય તેવા વ્યક્તિઓનું ટકાવારી પ્રમાણ દર્શાવે છે. ટૂંકમાં કુલ શ્રમદળ પૈકી બેરોજગાર વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણને બેરોજગારીનો દર કહેવાય.

નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (NSSO) ના બેરોજગારીની સ્થિતિ અંગેના 68માં રાઉન્ડ (2011-12)ના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં સામાન્ય બેરોજગારી સાપ્તાહિક બેરોજગારી અને દૈનિક બેરોજગારી એમ ત્રણે સ્તરની બેરોજગારીની સ્થિતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. જેમ કે...

- (અ) લાંબાગાળાની બેરોજગારીનું ટકાવારી પ્રમાણ જોતા ભારતમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે કુલ શ્રમશક્તિ પૈકી 2 ટકા પુરૂષો અને 2 ટકા મહિલાઓ બેરોજગાર છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં 3 ટકા પુરૂષો અને 5 ટકા મહિલાઓ બેરોજગાર છે. એનો અર્થ ગ્રામીણ કરતા શહેરી વિસ્તારમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ ઊંચું છે.
- (બ) સાપ્તાહિક બેરોજગારીની દૃષ્ટિએ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે 3 ટકા પુરૂષો અને 4 ટકા મહિલાઓ સાપ્તાહિક બેરોજગાર છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ અનુક્રમે 4 ટકા અને 7 ટકા જોવા મળે છે. આમ, સાપ્તાહિક બેરોજગારી પણ ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં વધુ જોવા મળે છે. એ જ રીતે પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓમાં બેકારીનો દર ઊંચો છે.
- (ક) દૈનિક બેકારી અનુસાર ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પુરૂષો અને મહિલાઓમાં સમાન રીતે છ ટકા દૈનિક બેકારી છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં 5 ટકા પુરૂષો અને 8 ટકા સ્ત્રીઓમાં દૈનિક બેકારી છે. દૈનિક બેકારીની દૃષ્ટિએ શહેરી મહિલાઓમાં બેરોજગારીનો દર સૌથી ઊંચો જોવા મળે છે. જે ચિંતાજનક સ્થિતિ કહી શકાય.

આમ, ટકાવારી પ્રમાણની રીતે જોતા ભારતમાં બેરોજગારીની સ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. એ જ રીતે કુલ શ્રમદળ પૈકી પ્રતિ એક હજારે કામ ન કરનાર વસ્તીના પ્રમાણના આધારે પણ બેરોજગારીની સ્થિતિ જાણી શકાય. જે નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યું છે.

કોષ્ટક : 17.1 બેરોજગારીનો દર (પ્રતિ 1000)

વર્ષ	ગ્રામીણ			શહેરી			કુલ (ગ્રામીણ + શહેરી)		
	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
સામાન્ય સ્તર	17	17	17	30	52	34	21	24	22
સામાહિક	33	35	34	38	67	44	35	42	37
દૈનિક	55	62	57	49	80	55	53	66	56

સ્ત્રોત - NSSO, 68th Round (2011-12)

આ ઉપરાંત ભારતના શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય તથા CMIE ના અહેવાલોના આંકડા જોતા તાજેતરમાં ભારતમાં બેરોજગારીનો દર વધુ ચિંતાજનક સાબિત થયો છે. સામાન્ય સ્તરના ખ્યાલ અનુસાર આ બેરોજગારીનો દર કુલ શ્રમદળ પૈકી બેરોજગાર વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ દર્શાવે છે. જે કોષ્ટક 17.2 પરથી જાણી શકાય.

કોષ્ટક : 17.2 બેરોજગારી દર (Unemployment Rate)

વર્ષ	ગ્રામીણ			શહેરી			કુલ (ગ્રામીણ + શહેરી)		
	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
2015*	4.2	7.8	5.1	3.3	12.1	4.9	4.0	8.7	5.0
2016	5.42	20.38	7.72	6.35	31.65	10.59	5.72	24.33	8.67
2017	3.18	11.15	4.26	4.02	15.63	5.59	3.47	12.65	4.71
2018	4.35	11.60	5.25	4.63	17.03	6.18	4.44	13.42	5.56
Dec 2018	5.38	14.06	6.46	5.47	19.40	7.16	5.41	15.71	6.68

સ્ત્રોત - *Fifth Annual Report on Employment-Unemployment Survey (2015-16), Ministry of Labour & Employment, Labour Bureau, Chandigarh.

Unemployment in India. A Statistical Profile, January-April, 2016, 2017, 2018 & Dec 2018, Centre for Monitoring Indian Economy Pvt. Ltd.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક જોતા ભારતમાં મોટા ભાગે સરેરાશ 5 થી 6 ટકાએ રહેતો બેરોજગારી દર તાજેતરમાં પોણા સાત ટકાએ પહોંચી ગયો છે. જો કે વર્ષ 2015 માં સૌથી વધુ 8.67 ટકા બેરોજગારી હતી તે ઘટીને ડિસેમ્બર 2018 માં 6.68 ટકા છે. તાજેતરમાં પણ ગ્રામ વિસ્તાર કરતા શહેરી વિસ્તારમાં સરેરાશ રીતે બેકારીનો દર ઊંચો છે, એ જ રીતે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓમાં બેરોજગારીનો દર સરેરાશ રીતે ત્રણ ગણો ઊંચો જોવા મળે છે.

(2) શિક્ષણ સ્તર મુજબ બેરોજગારીનું પ્રમાણ

શૈક્ષણિક દરજ્જાના આધારે શૈક્ષણિક બેરોજગારીની સ્થિતિ વધુ ઊંડાણપૂર્વક જાણી શકાય. NSSOના 68માં રાઉન્ડના અહેવાલ અનુસાર ભારતમાં 15 થી 29 વર્ષની વયજૂથ ધરાવતા શિક્ષિત યુવાનોમાં બેરોજગારીનો દર સૌથી ઊંચો છે. જેમ કે ગ્રામીણક્ષેત્રે 8.1 ટકા યુવાનો અને 15.5 ટકા યુવતીઓ બેરોજગાર છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં 17 ટકા યુવાનો અને 19.8 ટકા યુવતીઓ બેરોજગાર છે. આમ, ગ્રામીણ કરતા શહેરી વિસ્તારમાં શૈક્ષણિક બેકારી વધુ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત CMIE ના અહેવાલના તાજેતરના આંકડાઓને આધારે ભારતમાં શૈક્ષણિક બેકારીની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ કોષ્ટક ૧૭.૩ મુજબ જાણી શકાશે.

કોષ્ટક 17.3 શિક્ષણ સ્તર મુજબ બેરોજગારી દર

વર્ષ	નિરક્ષર	ધો-5 સુધી	ધો 6 થી 9	ધો 10 થી 12	સ્નાતક કે તેથી વધુ
2016	4.86	2.65	8.57	12.29	17.24
2017	2.33	1.59	3.03	6.56	11.21
2018	2.81	1.18	2.86	8.50	12.60
Dec-2018	0.79	1.31	4.55	10.63	13.17

સ્ત્રોત - Unemployment in India, A Statistical Profile, January-April, 2016, 2017, 2018 & Dec.2018 Centre For Monitoring Indian Economy Pvt. Ltd.

વર્તમાન સમયે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ માનવમૂલ્યોના ઘડતરને બદલે કારકીર્દી ઘડતરનો થતો જાય છે. ત્યારે ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ દ્વારા અભિવ્યક્ત થતી હકીકત ચોકાવનારી છે. આલેખ અનુસાર નિરક્ષર વ્યક્તિઓમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું છે, અને તે ઘટ્યું છે. જ્યારે જેમ જેમ શિક્ષણની કક્ષા વધે છે તેમ તેમ બેરોજગારીનું પ્રમાણ પણ વધુ જોવા મળે છે. કોષ્ટક 17.3 અને આલેખમાં દર્શાવ્યા મુજબ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન સ્નાતક કે તેથી વધુ અભ્યાસ ધરાવતા શિક્ષિત યુવાનોમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. કારણ કે શિક્ષિત યુવાનોને તેમની લાયકાત અનુસાર કામ ન મળવાને કારણે તેઓ કામની શોધમાં બેકાર રહે છે. જ્યારે નિરક્ષર કે ઓછું ભણેલા યુવાનો કોઈ પણ કામ સ્વીકારી લે છે. તેથી નિરક્ષર કે પ્રાથમિક શિક્ષણ ધરાવનારાઓમાં બેરોજગારીનો દર નીચો જોવા મળે છે.

(3) વયજુથ મુજબ બેરોજગારીનું પ્રમાણ

વયજુથ મુજબ બેરોજગારીનો દર એ કઈ ઉંમરના વ્યક્તિઓમાં બેકારીનું પ્રમાણ કેટલું છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. ભારતમાં કયા ઉંમરના લોકોમાં બેરોજગારી વધુ છે કે ઓછી તે કોષ્ટક 17.4 અને આલેખ દ્વારા સમજી શકાય.

કોષ્ટક 17.4 વયજુથ મુજબ બેરોજગારી

ક્રમ	વયજુથ	2016	2017	2018	Dec-2018
1	15-19	44.37	24.36	32.38	47.18
2	20-24	26.53	19.04	25.89	32.28
3	25-29	9.82	8.04	9.05	9.85
4	30-34	4.64	2.29	2.18	2.22
5	35-39	2.70	1.42	1.33	1.24
6	40-44	2.00	1.07	0.86	0.61
7	45-49	1.82	0.93	0.58	0.45
8	50-54	1.27	0.75	0.36	0.42
9	55-59	1.38	0.86	0.57	0.45
10	60-64	1.69	1.13	0.53	0.92
11	>=65	2.21	1.84	0.71	0.87
12	>=15	8.67	4.71	5.56	6.68

સ્ત્રોત - Unemployment in India, A Statistical Profile, January-April, 2016, 2017, 2018 & Dec.2018 Centre For Monitoring Indian Economy Pvt. Ltd.

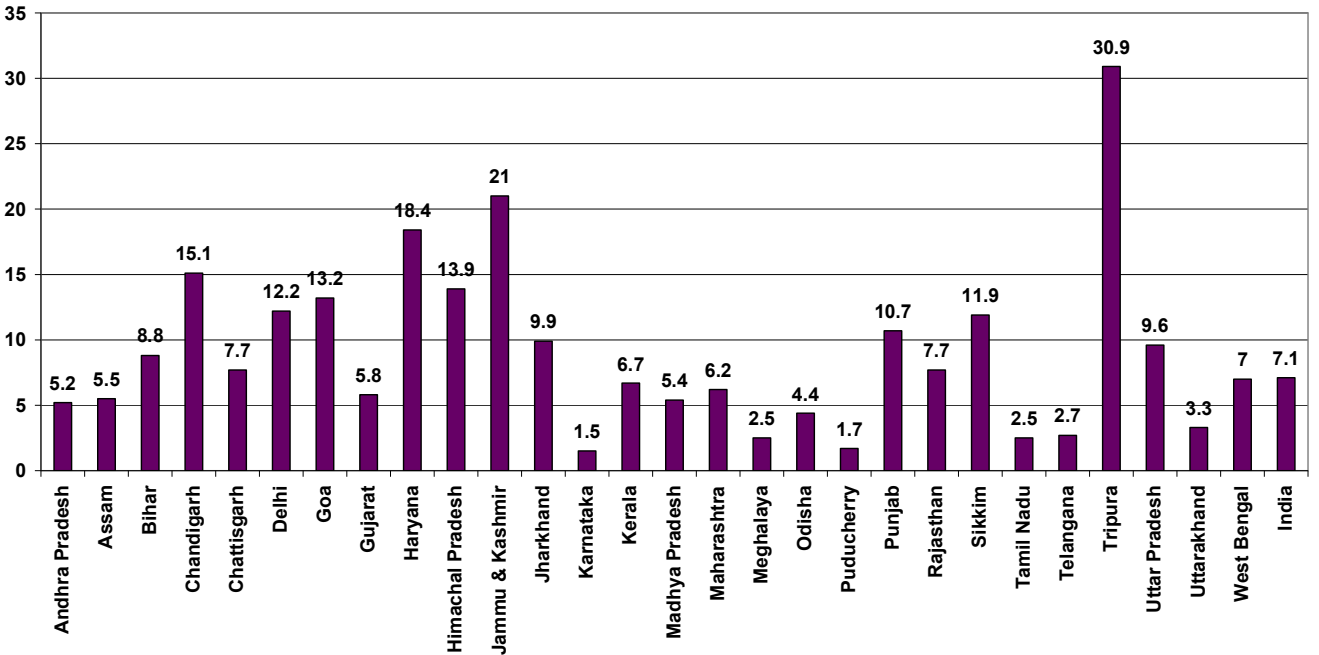
આલેખમાં દર્શાવેલ સૌથી ઉપરની રેખાઓ સૌથી ઊંચો બેકારી દર દર્શાવે છે. જ્યારે x-ધરીને સ્પર્શતી રેખાઓ નીચી બેરોજગારી દર્શાવે છે. સમગ્ર આલેખ જોતા સરળતાથી સમજી શકાય કે x-ધરીથી સૌથી ઉપરની રેખાઓ 15 થી 24 વર્ષના યુવાઓમાં બેરોજગારી દર્શાવે છે. એટલે કે 15 થી 24 વર્ષના યુવાનોમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. આ વર્ગના યુવાનો અભ્યાસ અથવા કામની શોધમાં હોવાથી આ સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ 25 થી 39 વર્ષના પુષ્ટ વયજૂથમાં બેરોજગારીનો ઊંચો દર ચિંતાજનક છે.

(4) ભારતમાં બેરોજગારીની પ્રાદેશિક તુલના

બેરોજગારીની દૃષ્ટિએ જુદા-જુદા રાજ્યો વચ્ચેની તુલનાથી બેરોજગારીની સમસ્યા કયા રાજ્યોમાં વધુ ગંભીર છે તેનો ખ્યાલ મેળવી શકાય. ભારતના શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલયના રોજગાર-બેરોજગાર અંગેના પાંચમાં સર્વે અહેવાલ-2015-16 મુજબ હિમાચલ પ્રદેશ, કેરળ, સિક્કિમ, ત્રિપુરા, આંધ્રાપ્રદેશ-નિકોબાર તથા લક્ષદ્વિપ વગેરે રાજ્યોમાં 10 ટકાથી વધુ બેરોજગારી છે. જે પૈકી ત્રિપુરામાં સૌથી વધુ 19.7 ટકા બેરોજગારી છે. જ્યારે છત્તિસગઢ, ગુજરાત, કર્ણાટક અને દીવ-દમણમાં 2 ટકાથી ઓછી બેરોજગારી છે. જે પૈકી બેકારીનો સૌથી નીચો દર દિવ-દમણ (0.3 ટકા) અને ગુજરાત (0.9 ટકા)માં છે. આ ઉપરાંત તાજેતરમાં CMIEના જાન્યુઆરી 2019ના અહેવાલ મુજબ વિવિધ રાજ્યોમાં બેરોજગારીની સ્થિતિ નીચેના આલેખ પરથી સમજી શકાશે.

આલેખ નં. - 3

ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં બેરોજગારીનો દર

તાજેતરની માહિતી દર્શાવતા ઉપરોક્ત આલેખ મુજબ ચંદીગઢ, હરિયાણા, જમ્મુ કશ્મીર અને ત્રિપુરામાં બેરોજગારીનો દર 15 ટકાથી પણ ઊંચો છે. જે પૈકી ત્રિપુરામાં સૌથી વધુ 30.9 ટકા છે. જ્યારે ગુજરાત, મેઘાલય, પોંડુચેરી, તમીલનાડુ, તેલંગાણા જેવા રાજ્યોમાં 3 ટકાથી પણ ઓછી બેરોજગારી છે. આમ, ભારતના મોટાભાગના રાજ્યોમાં 5 ટકાની આસપાસ બેરોજગારીનો દર જોવા મળે છે.

(ક) તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(1) બેરોજગારીનો દર એટલે...

(a) દેશની કુલ વસ્તી પૈકી બેરોજગારોનું ટકાવારી પ્રમાણ

- (b) કુલ શ્રમદળ પૈકી બેરોજગાર વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ
 (c) કુલ શ્રમદળ પૈકી કામ કરતી વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ
 (d) કુલ વસ્તી પૈકી રોજગાર મેળવનાર વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ
- (2) NSSOના 68માં રાઉન્ડ મુજબ ભારતમાં સામાન્ય બેરોજગારીનો દર ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતા શહેરી વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.
 (a) વધુ (c) સરખો
 (b) ઓછો (d) એક પણ નહિ.
- (3) કોષ્ટક 17.1 મુજબ ભારતમાં કયા સ્વરૂપની બેરોજગારી પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓમાં વધુ જોવા મળે છે.
 (a) સામાન્ય (c) દૈનિક
 (b) સાપ્તાહિક (d) ત્રણેય સ્વરૂપની
- (4) ભારતમાં શિક્ષણ સ્તર મુજબ તાજેતરમાં બેરોજગારીનો દર કઈ કક્ષાએ સૌથી ઊંચો છે.
 (a) ધોરણ - 5 સુધી (c) ધો-10 થી 12
 (b) ધો-6 થી 9 (d) સ્નાતક કે તેથી વધુ
- (5) નીચેના પૈકી કયા રાજ્યમાં બેરોજગારીનો દર સૌથી નીચો છે.
 (a) ત્રિપુરા (c) ગુજરાત
 (b) જમ્મુ કશ્મીર (d) હરીયાણા

17.5 ભારતમાં બેરોજગારીનાં કારણો

ભારતની વર્તમાન સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિને અનુલક્ષીને ભારતની બેરોજગારી માટે નીચે મુજબના કારણો દર્શાવી શકાય

(1) વસ્તી વધારાનો ઊંચો દર :

ભારત વસ્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં ચીન પછી બીજું સ્થાન ધરાવે છે. ઈ.સ. 1911માં ભારતની કુલ વસ્તી 25 કરોડ હતી જે 2011માં વધીને 121 કરોડ થઈ. ઈ.સ.1931 પછી વાર્ષિક સરેરાશ 1 ટકાથી ઊંચા દરે વસ્તી વધારો થયો. ઈ.સ.1971 થી 1991 દરમિયાન 2 થી 2.25 ટકાના દરે વસ્તીમાં વધારો થયો હતો. જે 2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ 1.64 ટકા છે. એટલે કે ભારતમાં હજુ પણ વસ્તી વધારાનો દર ખૂબ ઊંચો છે. વસ્તી વધારાની સાથે શ્રમદળ (15 થી 64 વર્ષની વસ્તી) માં પણ સતત વધારો થાય છે. એની સામે રોજગારીની તકોમાં અપૂરતા વધારાને કારણે બેરોજગારી સર્જાય છે. વધતી વસ્તીના ભરણપોષણ પાછળ રાષ્ટ્રીય આવકનો મોટો હિસ્સો ખર્ચાઈ જાય છે. જેને કારણે બચત અને મૂડીરોકાણ પૂરતા પ્રમાણમાં થઈ શકતું નથી. મૂડીરોકાણના નીચા દરને કારણે પર્યાપ્ત માત્રામાં રોજગારીનું સર્જન થતું નથી. પરિણામે વસ્તીમાં થતો સતત વધારો બેરોજગારી સર્જે છે.

(2) બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર :

ભારતના આર્થિક - સામાજિક સમીક્ષા અહેવાલ 2017-18 અનુસાર ભારતનો બચતદર વર્ષ 2011માં કુલ ઘરેલું પેદાશ (GDP) ના 34.6 ટકા હતો. તે ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 32.5 ટકા થઈ ગયો છે. એ જ રીતે મૂડીસર્જન દર આ ગાળા દરમિયાન 39.0 ટકાથી ઘટીને 33.3 થયો છે. આમ. એક બાજુ વસ્તીમાં ઝડપી વધારો થાય છે અને બીજી બાજુ બચત અને મૂડીસર્જનનાં દરમાં ઘટાડો થાય છે. પરિણામે વધતી વસ્તીને પહોંચી વળવા પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારીનું સર્જન થતું નથી. રાષ્ટ્રીય આવકનો મોટો હિસ્સો મૂડીરોકાણ દ્વારા રોજગારી સર્જનને બદલે વધતી વસ્તીના ભરણપોષણ પાછળ ખર્ચાય છે. જેને કારણે બેરોજગારીમાં સતત વધારો થાય છે.

(3) મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ :

ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં જ્યારે શ્રમની તુલનાએ મૂડીનો ઉપયોગ વધુ થાય તો તે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અને મૂડીની તુલનામાં શ્રમશક્તિનો ઉપયોગ વધુ થાય તો તે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ કહેવાય. ભારતમાં શ્રમશક્તિની વિપુલતા હોવા છતાં મૂડીપ્રધાન પદ્ધતિનું વલણ વધતું જાય છે. ભારતમાં બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી જ મોટા અને પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસની રણનીતિ અપનાવી હતી. મોટાભાગની યોજનાઓમાં આધુનિકીકરણના હેતુથી યાંત્રિકીકરણ અપનાવ્યું. વિકાસલક્ષી અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ પણ મૂડીના વધુ ઉપયોગ દ્વારા અમલી બની હતી. જેના કારણે રોજગારીની તકોનું ધાર્યા પ્રમાણમાં સર્જન થઈ શક્યું નથી. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે મજૂર સંગઠનોથી રક્ષણ મેળવવા, ઉત્પાદકતા વધારવા અને વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ટકી રહેવા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. આમ, મૂડીનું પ્રાધાન્ય સર્વવ્યાપી બનવાથી ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા તીવ્ર બની છે.

(4) ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ :

ભારતમાં શિક્ષિત બેરોજગારીનું મુખ્ય કારણ ખામીયુક્ત શિક્ષણ પ્રણાલી છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના બદલાયેલ સ્વરૂપની સાથે રોજગારીના ક્ષેત્રો પણ બદલાય છે. ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિના હેતુથી કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રે અદ્યતન ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકીકરણ વધી રહ્યું છે. તેથી તેને અનુરૂપે ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન ધરાવતા, કુશળ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ પામેલ શ્રમિકોની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. પરંતુ આવા શ્રમિકો તૈયાર કરવા વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ નિષ્ફળ ગઈ છે. વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી માનવીની માનસિક અને શારીરિક કેળવણીમાં સફળ થઈ નથી. સર્જનાત્મક, રચનાત્મક કાર્ય કરી શકે તથા સ્વરોજગારી મેળવી શકે એવી કેળવણીના બદલે ડિગ્રીધારી બેરોજગારોનું સર્જન કરે છે. આવા ડિગ્રીધારી શિક્ષિતો પોતાની ડિગ્રી મુજબ કામ ન મળતા બેરોજગાર રહેવાનું પસંદ કરે છે.

(5) શ્રમની મર્યાદિત ગતિશીલતા :

શ્રમની ભૌગોલિક કે વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા મર્યાદિત હોવાને કારણે પણ બેરોજગારી સર્જાય છે. સામાજિક પરંપરા, રીતરિવાજો, કૌટુંબિક સંબંધો, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ભાષા રહેઠાણની સમસ્યા, વાહનવ્યવહારની અપૂરતી સવલતો વગેરે કારણોસર વ્યક્તિ રોજગારી માટે સ્થળાંતર કરવાને બદલે બેરોજગાર રહેવાનું પસંદ કરે છે. ઘણી વખત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અપૂરતી માળખાકીય સવલતોને કારણે આ વિસ્તારમાં રોજગારી મળતી હોવા છતાં વ્યક્તિ સ્થળાંતર કરવાને બદલે બેરોજગાર રહે છે. આ ઉપરાંત કોઈ એક વ્યવસાયમાંથી બીજા વ્યવસાયમાં સ્થળાંતર કરવું પડતું હોવાથી બેરોજગાર રહેવાનું પસંદ કરે છે. આમ શ્રમિકની ભૌગોલિક કે વ્યાવસાયિક ગતિશીલતાના અભાવે પણ બેરોજગારી સર્જાય છે.

(6) માનવ સંસાધનનું અયોગ્ય આયોજન :

ભારત દેશ યુવાનોનો દેશ ગણાય છે. આ યુવા શ્રમદળનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ એ ભાવિ વિકાસની પૂર્વ શરત છે. પરંતુ ભારતમાં જે પ્રકારનું માનવ મૂડીરોકાણ થકી માનવશ્રમ આકાર પામી રહ્યું છે, તે જોતાં તેને અનુરૂપ આર્થિક પ્રક્રિયા અપનાવી તેને રોજગારી આપવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે વૈશ્વિક સ્પર્ધા સામે ટકી રહેવા આર્થિક પદ્ધતિ વૈશ્વિક પ્રવાહોને આધીન રાખવી પડે છે, શ્રમદળને આધીન નહિ. તેથી ભારતમાં માનવ સંસાધનનું આયોજન વૈશ્વિક અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને અનુરૂપ થવું જોઈએ. વાસ્તવમાં વર્તમાન સમયે જે પ્રકારના ટેકનિકલ અને આધુનિક શ્રમશક્તિની જરૂર છે તે પ્રકારનું શ્રમદળ કેળવવાનું આયોજન થતું નથી. મોટા પ્રમાણમાં થતાં મૂડીરોકાણથી ડિગ્રી ધારી શ્રમદળ ઊભુ થાય છે. જેનાથી શિક્ષિત બેરોજગારી સર્જાય છે.

(7) શારીરિક શ્રમ પ્રત્યે ઉદાસીનતા :

મહાત્મા ગાંધીજીએ માનવ જીવનમાં શરીર શ્રમને અનિવાર્ય ગણાવ્યું છે. કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક શ્રમને નાનું કામ સમજી નાનમ અનુભવવાને બદલે શ્રમનું ગૌરવ લેવું જોઈએ, એમ તેઓ

દેહતાપૂર્વક માનતા હતા. પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયે ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને જીવનશૈલી પણ બદલાઈ રહી છે. તેની સાથે સાથે શરીરશ્રમની અવગણના કે ઉદાસીનતા વધતી જાય છે. લોકમાનસમાં શરીરશ્રમ પ્રતિષ્ઠા ઘટાડનાર પરિબળ બની ગયું છે. શરીરશ્રમ કરવાથી વ્યક્તિ નાનમ અને શરમ અનુભવે છે. આવી મનોવૃત્તિને કારણે શરીરશ્રમલક્ષી કામ મળવા છતાં વ્યક્તિ જ્યાં સુધી વ્હાઈટ કોલર જોબ અથવા ઓફિસ વર્ક ન મળે ત્યાં સુધી બેરોજગાર રહેવાનું પસંદ કરે છે. દા.ત., ખેતી, પશુપાલન, કડિયાકામ, સુથારીકામ વગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી વધુ વળતર મળવા છતાં વ્યક્તિ આ વ્યવસાયમાં કામ કરવાને બદલે બેરોજગાર રહે છે. આમ, શરીરશ્રમ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા બેરોજગારીને પોષે છે.

(8) સ્વરોજગારલક્ષી સવલતોનો અભાવ :

વધતા શ્રમદળને સંગઠિક્ષેત્ર સંપૂર્ણપણે રોજગારી પૂરી પાડી શકે તે અશક્ય છે. ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં યુવાનો આ ક્ષેત્રે રોજગારીની શોધમાં બેરોજગાર રહે છે. વાસ્તવમાં આ સિવાય સ્વરોજગારીનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું છે. ભારતમાં બેરોજગાર રહેલો શ્રમ જો સ્વરોજગારીના ક્ષેત્રે જોડાય તો બેકારીનો પ્રશ્ન આપો આપ દૂર થઈ જાય. પરંતુ ભારતમાં સ્વરોજગારલક્ષી સુવિધાઓ અપૂરતી છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણક્ષેત્રે વિજળી, પાણી, વાહન તથા સંદેશ વ્યવહાર, વ્યાપાર, બેંકિંગ, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે જેવી પાયાની સવલતો પર્યાપ્ત નથી. સ્વરોજગારલક્ષી તાલિમની વ્યવસ્થા અને જાગૃત્તિનો પણ અભાવ હોવાથી સ્વરોજગારીનાં ક્ષેત્રો વિકસ્યા નથી. પરિણામે બેરોજગારી વધે છે.

(9) રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોનો બિનકાર્યક્ષમ અમલ અને માહિતીનો અભાવ :

ભારતમાં બેરોજગારી દૂર કરવા સરકાર દ્વારા વિવિધ રોજગારલક્ષી યોજનાઓ અમલી બનાવાય છે. જેમ કે ‘મનરેગા’ પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના, સ્વર્ણજયંતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના વગેરે જેવી યોજનાઓ સમયાંતરે પ્રવર્તમાન સરકાર દ્વારા અમલ થાય છે. પરંતુ તેનું કાર્યક્રમ અમલીકરણ થયું નથી. યોજના અંગે લોકોને માહિતી પહોંચતી નથી, લાગવગ, લાંચ, ભ્રષ્ટાચાર વગેરે પરિબળોને કારણે બેરોજગારો સુધી યોજનાઓના લાભ પહોંચતા નથી. તેથી બેરોજગારી યથાવત્ રહે છે.

આમ, ઉપરોક્ત વિવિધ કારણોસર બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે, ટકી રહે છે, અને વધે છે. આ ઉપરાંત અજ્ઞાનતા, ઓછું શિક્ષણ, રોજગારીની દૃષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્રની અવગણના, ગ્રામીણ ક્ષેત્રે રોજગારીની તકોનો અભાવ, રોજગાર વિહિન વિકાસનું આયોજન, ગરીબી, કુદરતી સંશોધનોનો બિનકાર્યક્ષમ ઉપયોગ વગેરે કારણે પણ બેરોજગારી સર્જાય છે.

(ખ) તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(1) વસ્તી ગણતરી અહેવાલ-2011 મુજબ ભારતમાં વસ્તી વૃદ્ધિ દર છે.

- (a) 0.64 (c) 2.64
(b) 1.64 (d) 1 ટકા

(2) શ્રમદળમા વયજૂથનો સમાવેશ થાય છે.

- (a) 0 થી 60 (c) 15 થી 64
(b) 15 થી 35 (d) 15 થી વધુ

(3) નીચેનાં ખરા-ખોટા વિધાનો ચકાસો

- (a) રોજગારલક્ષી મૂડીરોકાણ વધવાથી બેરોજગારી વધે છે.
(b) વસ્તીવધારો અને બેરોજગારી વચ્ચે સિધો સંબંધ છે.
(c) રોજગારલક્ષી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને કારણે શિક્ષિત બેકારી સર્જાય છે.
(d) શ્રમિકની ભૌગોલિક અને વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા વધવાથી બેરોજગારી સર્જાય છે.

- (4) નીચેના પૈકી કયુ વિધાન બેરોજગારી સર્જનનું કારણ નથી.
- (a) સ્વરોજગારલક્ષી સવલતોનો અભાવ.
- (b) મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિનો અભાવ.
- (c) શારીરિક શ્રમ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા.
- (d) ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ.

17.6 બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયો

ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા પરંપરાગત બની ચૂકી છે. બેરોજગારી એ માત્ર આર્થિક પ્રશ્ન જ નથી. સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, માનસશાસ્ત્રીય જેવી અનેક સમસ્યાઓની જનની પણ છે. ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન બેરોજગારી દૂર કરવાના અનેક પ્રયાસો થયા. ખાસ કરીને પાંચમી અને છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં બેરોજગારી નાબૂદી માટે સરકારે વધુ ભાર આપ્યો. આ પ્રયાસોથી રોજગારીમાં વધારો થયો પરંતુ વધતી માંગને પહોંચી વળવા અપર્યાપ્ત હતી. તેથી બેરોજગારી યથાવત્ રહી છે. જેનાં વિવિધ કારણોની ચર્ચા કર્યા બાદ બેરોજગારી દૂર કરવાના નીચે મૂજબના કેટલાક ઉપાયો સૂચવી શકાય.

(1) વસ્તી - નિયંત્રણ :

ભારતમાં વધતા શ્રમદળને પહોંચી વળવા પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારીનું સર્જન થતું નથી. તેથી વસ્તીવધારો બેરોજગારીનું કારણ બન્યું છે. પ્રવર્તમાન વસ્તી વૃદ્ધિનો દર 1.6 ટકા, જો યથાવત્ રહેશે તો બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવું મુશ્કેલ બનશે. વર્તમાન સમયે જે પ્રકારની ટેકનોલોજી આધારિત ઉત્પાદન પ્રક્રિયાનું વલણ વેગવંત છે, તે જોતા વિકસિત દેશોની જેમ ભારતમાં પણ રોજગારી સર્જન દર ઘટશે. આવી સ્થિતિમાં વસ્તી વૃદ્ધિનાં દરને નિયંત્રિત કર્યા વગર બેરોજગારી નાબૂદ કરવું મુશ્કેલ છે. વસ્તી વધારાથી વસ્તી વિષયક મૂડીરોકાણ વધે છે. જેને કારણે અચૂક અને મૂડીરોકાણમાં ઘટાડો થાય છે. જે રોજગારી સર્જનમાં અવરોધક બને છે. તેથી બેરોજગારી દૂર કરવા વસ્તીવૃદ્ધિ પર નિયંત્રણ અનિવાર્ય છે.

(2) રોજગારલક્ષી આયોજન :

ભારતનાં આયોજિત વિકાસમાં આયોજનપંચની મહત્વની ભૂમિકા રહેલી છે. આયોજનકાળ દરમિયાન ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાં બેમત નથી. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ભારે, પાયાના અને મૂડી મુલક ઉદ્યોગોને મહત્વ આપ્યું. જેનાથી ભારતનો ઔદ્યોગિક પાયો મજબૂત થયો. ઔદ્યોગિક વિકાસ વેગવંત બન્યો. પરંતુ ધાર્યા પ્રમાણમાં રોજગારીનું સર્જન થયું નથી. પાંચમી અને છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ગરીબી બેરોજગારી નિવારણને મહત્વ આપ્યું. પરંતુ પર્યાપ્ત માત્રામાં રોજગારલક્ષી મૂડીરોકાણ ન થવાથી બેરોજગારી યથાવત્ રહી. ટૂંકમાં અત્યાર સુધીની યોજનાઓ અસરકારક રોજગાર સર્જક રહી નથી. તેથી હવે પછીના આયોજનમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રે પણ રોજગારલક્ષી મૂડીરોકાણ થાય તે અંગે અગ્રિમતા આપવાની આવશ્યકતા છે. રોજગારી સર્જક ક્ષેત્રોમાં મૂડીરોકાણ વધારવાની સાથે સાથે આર્થિક અને નીતિ નિષ્પયક પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. ભારત માટે પરંપરાગત રીતે રોજગારીનું પ્રાધાન્ય ધરાવતાં કૃષિક્ષેત્રનાં વિકાસને વધુ મહત્વ આપવાની જરૂરિયાત છે. એ જ રીતે ગ્રામોદ્યોગો, વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સેવાઓ તથા મનરેગા જેવી છેવાડાના માનવીને રોજગારી આપી શકે તેવી રોજગારલક્ષી યોજનાઓ પાછળ વધુ મૂડીરોકાણ કરવું જોઈએ.

3 રોજગારલક્ષી શિક્ષણ અને શ્રમશક્તિનું યોગ્ય આયોજન :

બદલાતા વૈશ્વિક આર્થિક પ્રવાહોની સાથે સાથે વસ્તુ કે સેવાની માંગ અને ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પણ ઝડપી ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. તેની અસરથી શ્રમશક્તિની માંગનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. જેમ કે પ્રવર્તમાન સમયે ઉત્પાદન અને સેવાના દરેક ક્ષેત્રે ટેકનિકલ જ્ઞાન, કૌશલ્ય, પ્રોફેશનલ, વિશિષ્ટિકરણ, સંચાલન અને સંશોધન વગેરે સ્વરૂપની હુનેહ ધરાવતી શ્રમશક્તિની આવશ્યકતા છે. ટૂંકમાં ટેકનોલોજી આધારિત ઉત્પાદક શ્રમની માંગ વધી રહી છે. તેથી માંગ મુજબ શ્રમશક્તિના પુરવઠાનું સર્જન થાય

તે પ્રકારનું આયોજન કરવું જરૂરી બન્યું છે. આ માટે પરંપરાગત શિક્ષણ માળખામાં પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા છે. ચીલાચાલુ અભ્યાસક્રમોને બદલે માંગ આધારિત શ્રમશક્તિનું ઘડતર થાય તે મુજબના અભ્યાસક્રમો કે શિક્ષણ પ્રણાલી અપનાવવું જોઈએ. અને તે માટે યોગ્ય આર્થિક આયોજન તથા નીતિવિષયક પગલાં લેવા જોઈએ, તો જ બેરોજગારી દૂર કરી શકાશે.

(4) નાના અને ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ :

રોબો ટેકનોલોજીના સમયકાળમાં બેરોજગારીનું મોટું કારણ મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ છે. તેથી આવા રોબોટીક યંત્રોના કારણે સર્જાતી બેરોજગારી દૂર કરવાનો સૌથી અસરકારક ઉપાય 'નાના અને ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ' કરવામાં રહેલો છે. દા.ત; ખાદી ગ્રામોદ્યોગો, ભરતકામ, સુથારીકામ, દરજીકામ વગેરે. નાના ઉદ્યોગો ઓછા મૂડીરોકાણે વધુ રોજગારી આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. કારણ કે આ ઉદ્યોગો શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિથી ચાલે છે. આવા ઉદ્યોગોના વિકાસ થકી યંત્રોના બદલે વધુને વધુ શ્રમિકોને રોજગારી આપી શકાય. તેથી આવા રોજગારી સર્જક ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સરકારે પ્રોત્સાહક પગલા લેવાની જરૂર છે. ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે સબસીડી, કરવેરામાંથી મુક્તિ, ઓછા વ્યાજ લોન, બજાર વ્યવસ્થા, કાચામાલની વ્યવસ્થા, માંગલક્ષી પ્રોત્સાહનો, ઉત્પાદનનાં અનામત ક્ષેત્રો વગેરે વિવિધ નીતિ વિષયક પગલા લઈને આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. સ્થાનિક જરૂરિયાત મુજબ સ્થાનિક સાધનો અને સ્થાનિક કાચામાલના ઉપયોગ પર આધારિત ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોને કોઈ પણ પ્રદેશમાં વિકસાવી શકાય છે. દેશનાં વિવિધ પ્રદેશોમાં વિવિધ પ્રકારનાં આવા નાના અને ગૃહઉદ્યોગો વિકસાવીને નોંધપાત્ર રીતે બેરોજગારી ઘટાડી શકાય છે.

(5) સામાજિક - આર્થિક સેવાઓનું વિસ્તરણ :

સામાજિક - આર્થિક સેવાઓ કે જેને પાયાની અથવા આંતર માળખાકીય સેવાઓ પણ કહી શકાય દા.ત. વાહન વ્યવહાર, સંદેશ વ્યવહાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વિજળી, સિંચાઈ - બેંકિંગ વગેરે. આવી સેવાઓના વિસ્તરણથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે રોજગારીનું સર્જન થાય છે. જેમ કે, આંતર માળખાકીય સેવાઓના વિસ્તરણથી કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રે મૂડી રોકાણકારોને પ્રોત્સાહન મળે છે. વેપાર, ઉદ્યોગ, ધંધા, ખેતી, પશુપાલન જેવી અનેક આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવાની સગવડ ઉભી થતા આવી રોજગારલક્ષી પ્રવૃત્તિઓનું વિસ્તરણ થાય છે. જેનાથી જે રોજગારી સર્જાય તે પાયાની સેવાઓના વિકાસ દ્વારા સર્જાયેલી પરોક્ષ રોજગારી છે. એ જ રીતે આવી પાયાની સેવાઓના વિસ્તરણને કારણે સેવાક્ષેત્રે વધુ લોકોને કામ કે રોજગારી મળે છે. જે સેવાક્ષેત્રની પ્રત્યક્ષ રોજગારી છે. આમ, સામાજિક-આર્થિક સેવાઓના વિસ્તરણ થકી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સર્જાતી રોજગારીથી બેરોજગારી દૂર થાય છે.

આ ઉપરાંત આંતર માળખાકીય સેવાઓનાં અભાવવાળા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ મળવા છતા લોકો જવા તૈયાર ન હતા, તેવા બેરોજગાર લોકો સેવાઓના વિસ્તરણથી રોજગારી મેળવશે. તેથી સરકારે બેરોજગારી દૂર કરવા સામાજિક આર્થિક સેવાઓનાં વિસ્તરણ પર વધુ ભાર આપવું જોઈએ.

(6) સ્વરોજગારલક્ષી તાલીમની વ્યવસ્થા :

સતત વધતી જતી વસ્તીની સ્થિતિમાં માત્ર વેતનયુક્ત રોજગારીની તકોના વધારાથી ભારતની બેકારી દૂર થશે નહિ. તેથી વેતનયુક્ત રોજગારીની સાથે સાથે સ્વરોજગારીની વધુને વધુ તકોને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. આ માટે વસ્તુ કે સેવાની વર્તમાન માંગ અનુરૂપ ટૂંકાગાળાનાં તાલીમ કાર્યક્રમો અપનાવવા જોઈએ. દા.ત., સુથારીકામ, દરજીકામ, પ્લમ્બરિંગ, હાઉસ વાયરિંગ, ઓટોમોબાઈલ રિપેરીંગ, ટી.વી., ફ્રિજ, મોબાઈલ રીપેરીંગ, કમ્પ્યુટર નેટવર્કિંગ અને સોફ્ટવેર, કડીયાકામ, બ્યુટીપાર્લર વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્વરોજગારીની તકો રહેલી છે. આવા સ્વરોજગારીનાં ક્ષેત્રોમાં વધુને વધુ યુવાનો જોડાય તે માટે સરકારી, બિનસરકારી અને સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા દરેક તાલુકાઓમાં તાલીમ કેન્દ્રો ચલાવવા જોઈએ. ત્યારબાદ તાલીમ પામેલ ટેકનિશિયનો અને કુશળ કારીગરોને વ્યક્તિગત કે સામૂહિક સેવાક્ષેત્રે, નાના ઔદ્યોગિક એકમો તથા વેપારી એકમો શરૂ કરવા

આર્થિક પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. 'સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા' કે 'સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા' જેવી યોજનાઓ થકી કુશળ કારીગરોને સરકાર દ્વારા સ્ટાર્ટ અપ ફંડ, ઓછા વ્યાજે લોન, સબસીડી, કરમુક્તિ, ઉત્પાદનના અનામતક્ષેત્રો જેવાં આર્થિક અને નીતિવિષયક પ્રોત્સાહનો વધારવા જોઈએ. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસની સ્વરોજગારીના અનેક અવનવા ક્ષેત્રો ઊભા થઈ રહ્યા છે. આ ક્ષેત્રોમાં તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા વધુ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો જ ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યાનો હલ થઈ શકશે.

7 રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રોની ભૂમિકાનો વિસ્તાર :

દરેક જિલ્લા કક્ષાએ સરકાર દ્વારા 'રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો' ચલાવવામાં આવે છે. જે રોજગારી શોધતા બેરોજગારો અને રોજગારી આપતા માલિકો વચ્ચે સંપર્ક માધ્યમ બને છે. રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો દ્વારા બેરોજગારોને માહિતી અને માર્ગદર્શન મળે છે. જેથી તેઓ રોજગારી મેળવી શકે છે. પરંતુ તાજેતરમાં આ રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રોની કામગીરીને વધુ અસરકારક બનાવવાની અને વિસ્તારવાની જરૂર છે. સરકારી, ખાનગી, સહકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાંથી રોજગારીની તકોની માહિતી અંતરીયાળ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેરોજગારો સુધી પહોંચે તે માટે આવા કેન્દ્રોને વધુ સક્રિય બનાવવાની જરૂર છે. રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રોએ દરેક જિલ્લા/તાલુકા કક્ષાએ દર વર્ષે નિયમિત રીતે ટૂંકાગાળાના સ્વરોજગારલક્ષી તાલીમ કાર્યક્રમો, ભરતી મેળાઓ, રોજગાર માર્ગદર્શન શિબિર અને રોજગાર જાગૃતિ કાર્યક્રમો ચલાવવાની આવશ્યકતા છે.

તાજેતરમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય કારકીર્દી સેવા (National career servies-NCS) ની શરૂઆત થઈ છે. જેના વેબ પાર્ટલ દ્વારા બેરોજગારોને ઓનલાઈન નોંધણી અને રોજગારલક્ષી માહિતીની સુવિધા છે. આ અન્વયે દેશભરમાં 100 મોડેલ કેન્દ્રો શરૂ થયા છે. આવા કેન્દ્રોને જિલ્લા / તાલુકા કક્ષા સુધી વિસ્તારી અથવા રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો સાથે જોડાણ કરી બેરોજગાર નાબૂદી અભ્યાનની આવશ્યકતા છે.

(8) રોજગારલક્ષી યોજનાઓનું પારદર્શી અને કાર્યક્ષમ અમલ :

બેરોજગારી દૂર કરવા સરકાર દ્વારા વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન અનેક રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ થયું છે. જેમ કે, જવાહર રોજગાર યોજના, સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ, સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ રોજગાર યોજના, સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના, મનરેગા, શ્રમેવ જયંતે, સ્કિલ ઈન્ડિયા, સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા; વગેરે યોજનાઓનું અમલીકરણ થવા છતાં ભારતમાં બેરોજગારી યથાવત છે. તેનું સૌથી મોટું કારણ યોજનાઓનું પારદર્શી અને કાર્યક્ષમ અમલનો અભાવ છે. મોટા ભાગની યોજનાઓ ભ્રષ્ટાચાર, લાંચરુસ્વત, રાજકીય દબાણ, લાગવગ, નિષ્ક્રિયતા જેવા અનેક દુષણોનું શિકાર બને છે. આવી સ્થિતિમાં બેકારી દૂર કરવી હોય તો રોજગારલક્ષી યોજનાઓને આવા દુષણોથી મુક્ત કરવું પડશે. એટલે કે રોજગારલક્ષી યોજનાઓનું પારદર્શી અને કાર્યક્ષમ અમલ કરાવવાની જરૂર છે. આ માટે વહીવટીતંત્ર નિષ્ઠાવાન, પ્રમાણિક અને કાર્યક્ષમ હોવું જરૂરી છે. આમ, સરકારની રોજગારદાયિ યોજનાઓનું પારદર્શી અને કાર્યક્ષમ અમલ થશે તો જ સરકારનાં બેરોજગારી દૂર કરવાના પ્રયાસો સફળ થશે.

આ ઉપરાંત રોજગાર વિહિન વિકાસને બદલે રોજગાર સર્જક વિકાસની વ્યુહરચના અપનાવવું જોઈએ. એ જ રીતે કૃષિ અને ગ્રામોદ્યોગોને મહત્વ, શ્રમ પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિની હિમાયત, રોજગારીના નવા ક્ષેત્રોને વિકસાવવા વગેરે અનેકવિધ પગલાઓ બેરોજગારી દૂર કરવાનાં અભ્યાનરૂપે હાથ ધરવાની આવશ્યકતા છે.

(ગ) તમારી પ્રગતી ચકાસો :

(1) કાર્ય-કારણનાં સંબંધ આધારિત જોડકા જોડો.

(1) નાના અને ગૃહઉદ્યોગો	(a) રોજગારી સર્જન માટે વધુ મૂડીરોકાણ
(2) વસ્તી નિયંત્રણ	(b) શ્રમ પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ
(3) રોજગારલક્ષી આયોજન	(c) સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન
(4) આંતર માળખાકીય	(d) શ્રમદળનું નિયમન

સવલતોનું વિસ્તરણ

(2) ખરા-ખોટા વિધાન ચકાસો

(અ) વસ્તી વિષયક મૂડીરોકાણમાં થતો વધારો રોજગારી સર્જન માટે અવરોધક છે.

(બ) રોજગારીમાં વધારો કરવા મોટાપાયાના ઉદ્યોગોમાં વધુ મૂડી રોકાણ કરવું જોઈએ.

(ક) રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો બેકારોને રોજગારી આપે છે.

(ડ) રોજગારલક્ષી શિક્ષણથી શિક્ષિત બેરોજગારી સર્જાય છે.

17.7 બેરોજગારી અને સરકારની નીતિ :

ભારતનાં આયોજનકાળની પ્રથમ ચાર પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આર્થિક વિકાસનો દર નોંધનીય રહ્યો. પરંતુ બેરોજગારીની સમસ્યા વધુ ચિંતાજનક બનતા પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાથી સરકારે રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો પર વધુ ભાર આપ્યો. ઈ.સ. 1974થી શરૂ થયેલી પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાથી લઈને બારમી પંચવર્ષીય યોજના સુધીના આયોજનકાળ દરમિયાન સરકાર દ્વારા રોજગારલક્ષી વિવિધ કાર્યક્રમો અમલી બનાવ્યા અને બેકારી દૂર કરવાનાં પ્રયાસો કર્યા. જે પૈકીનાં મુખ્ય કાર્યક્રમોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવીએ.

કોષ્ટક 17.5 : સરકારના રોજગારલક્ષી મુખ્ય કાર્યક્રમો

ક્રમ	પંચવર્ષીય યોજના	રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો	કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ
1	પાંચમી યોજના	અનાજના બદલામાં કામ (Food For Work-FWO)	અનાજના બદલામાં કામ આપી ગ્રામીણક્ષેત્રે પૂરક રોજગારીનું સર્જન કરવું
2	પાંચમી યોજના	ગ્રામીણ યુવકોને સ્વરોજગારીની તાલીમ આપતો કાર્યક્રમ (Training Rural Youth for Self Employment TRYSEM)	ગ્રામીણ યુવકોને સ્વરોજગારીની તાલીમ આપી આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવું
3	છઠ્ઠી યોજના	રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી કાર્યક્રમ (National Rural Employment Programme-NREP)	ગ્રામીણ ગરીબ બેરોજગારોને રોજગારી પુરી પાડવી.
4	છઠ્ઠી યોજના	સંકલિત ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ (Integrated Rural Development Programme - IRDP)	ગરીબી રેખા હેઠળના ગ્રામીણ કુટુંબો માટે સ્વરોજગારી અને સંપત્તિનું સર્જન કરવું. આ માટે સ્વરોજગારલક્ષી વ્યવસાયો ઊભા કરવા તેમજ સબસીડી અને ધિરાણની જોગવાઈ કરવી
5	છઠ્ઠી યોજના	ગ્રામીણ જમીન વિહોણા માટે રોજગારી બાંહેધરી કાર્યક્રમ (Rural Landless Employment Guarantee Programme-LREGP)	ગ્રામીણ ગરીબ જમીન વિહોણા દરેક કુટુંબમાંથી એક સભ્યને વર્ષમાં 100 દિવસની રોજગારીની ખાતરી આપવી.
6	સાતમી યોજના	જવાહર રોજગાર યોજના (Jawahar Rozgar Yojana-JRY)	ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોના ઓછામાં ઓછા એક સભ્યને વર્ષમાં 50 થી 100 દિવસની રોજગારી આપવું.
7	સાતમી યોજના	નેહરુ રોજગાર યોજના (Nehru Rozgar Yojana-NRY)	શહેરીક્ષેત્રે ગરીબ બેરોજગાર કુટુંબોને રોજગારી આપવી.

8	આઠમી યોજના	પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના (Prime Minister Rozgar Yojana-PMRY)	શિક્ષિત બેરોજગાર યુવાનોને સ્વ-રોજગારી માટે મદદરૂપ થવું.
9	આઠમી યોજના	રોજગાર બાંહેધરી યોજના (Employment Assurance Scheme-EAS) આપવી.	ખેતીની મંદ મોસમ દરમિયાન ગ્રામીણ વિસ્તારના નિરક્ષર અને બિનકુશળ કુટુંબોને વર્ષમાં 100 દિવસની રોજગારીની ખાતરી
10	આઠમી યોજના	ગ્રામીણ રોજગારી સર્જન કાર્યક્રમ (Rural Employment Generation Programme -REGP)	ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગપંચ મારફત વિસ્તારમાં નાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે ઘિરાણ અને નાણાકીય સહાય દ્વારા સ્વરોજગારીની તકોનું સર્જન કરવું.
11	નવમી યોજના	સ્વર્ણ જ્યંતી શહેરી રોજગાર યોજના (SSRY) માટે આર્થિક સહાય પુરી પાડવી.	બેરોજગાર અને અર્ધ બેરોજગાર શહેરી લોકોને સ્વરોજગારલક્ષી સાહસો સ્થાપવા
12	નવમી યોજના	સ્વર્ણ જ્યંતી ગ્રામ્ય સ્વરોજગાર યોજના (SGSY)	- એકમલક્ષી સાહસોને પ્રોત્સાહન આપવું. - ગ્રામીણ બેરોજગારોને સ્વાશ્રયી જુથોમાં સંગઠિત કરી, તેમને સ્વરોજગારલક્ષી તાલીમ આપવું તથા સ્વરોજગારી ઊભી કરવા નાણાકીય સહાય, બેંક ઘિરાણ, બજારવ્યવસ્થા અને અન્ય સહાયક સેવા પુરી પાડવી.
13	દસમી યોજના	સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના (SGRY) કરવું.	ગ્રામીણ ગરીબોને વેતનયુક્ત રોજગારી તથા અન્નસુરક્ષા પુરી પાડવી અને સામાજિક -આર્થિક રીતે ટકાઉ અસ્કામતોનું સર્જન
14	દસમી યોજના	જયપ્રકાશ રોજગાર ગેરંટી યોજના (JRGY)	દેશના સૌથી પિડિત જિલ્લાઓમાં બેરોજગારોને રોજગારીની ખાતરી આપવી.
15	11 મી યોજના	મનરેગા (MNREGA) રોજગારીની ખાતરી આપવી અને ગ્રામીણ	ગ્રામીણ બિનકુશળ શ્રમિક કુટુંબોને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા 100 દિવસની પાયાની સવલતોનું નિર્માણ કરવું.
16	11 મી યોજના	રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન National Rural Livelihoods Mission NRLM કૌટુંબિક આવકમાં વધારો કરવો.	ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોને સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ સંસ્થાકીય મંચ પુરુ પાડી તેમની આજીવિકા વધારવી. નાણાકીય સંસ્થાઓ સુધી તેમની પહોંચ વધુ સરળ બનાવવી અને તેમની
17	બારમી યોજના	પ્રધાનમંત્રી રોજગાર સર્જન કાર્યક્રમ (Prime Minister Employment Generation Programme-PMEGP)	નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોના વિકાસ દ્વારા સ્વરોજગારીની તકોનું સર્જન અને પ્રોત્સાહન આપવું.

ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યાનાં ઉકેલ માટે સમયાંતરે સરકાર દ્વારા વિવિધ રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોનો અમલ થયો છે. આ કાર્યક્રમોની ઉપરોક્ત સૂચિ જોતા જણાશે કે, પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના બાદ દરેક યોજનાકાળમાં એક થી વધુ કાર્યક્રમોનો અમલ થયો છે. સરકાર બદલાતા, યોજના બદલાતા સમયાંતરે રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોનાં સ્વરૂપ અને જોગવાઈઓમાં પણ બદલાવ જોવા મળે છે. એક કાર્યક્રમને બીજા કાર્યક્રમમાં રૂપાંતર કરીને, નામ બદલીને કે જોગવાઈઓમાં સુધારો વધારો કરીને આજ સુધી વિવિધ કાર્યક્રમોનું એક યા બીજા સ્વરૂપે અમલ થતો આવ્યો છે. જેમ કે FWP ને NREP માં સામેલ કરી. NREP અને RLEP ને જવાહર રોજગાર યોજના (JRY) માં ભેળવી દીધી. એ જ રીતે JRY અને રોજગાર બાંહેધરી યોજનાને સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના (SGRY)માં રૂપાંતર કર્યું. SGRY ને 2006 થી 'મનરેગા' માં સમાવી લેવામાં આવ્યું જે હાલમાં ચાલુ છે. ઉપરાંત IRDP અને TRYSEM ને સ્વર્ણ જ્યંતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના (SGSY)માં સામેલ કરવામાં આવ્યું અને SGSY ને 2010 બાદ 'રાષ્ટ્રીય આજિવિકા મિશન' (NRLM) માં આવરી લેવામાં આવ્યું. જે હાલમાં 'અંત્યોદય યોજના' અને DDU-GKY ના રૂપે અમલમાં છે. વિવિધ નામકરણથી અમલમાં આવેલ આ યોજનાઓમાં સ્વરોજગારલક્ષી તાલીમ, સ્વરોજગાર માટે ધિરાણ, સબસીડી તથા અન્ય સહાયક સેવાઓની મદદરૂપે સ્વરોજગારી તથા વેતનયુક્ત રોજગારીમાં વધારો કરવાના પ્રયાસો સામેલ છે. મોટાભાગનાં કાર્યક્રમોમાં વ્યક્તિગત રોજગારીને મહત્વ આપ્યું છે. પરંતુ NRLM સંબંધિત કાર્યક્રમોમાં બેરોજગારોને સંસ્થાકીય મંચ દ્વારા સ્વરોજગારી માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે જે સરકારની આગવી પહેલ છે. આ તમામ રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો કે યોજનાઓ પૈકી તાજેતરમાં અમલી કેટલાંક કાર્યક્રમોનો વિગતે પરિચય મેળવીએ.

(1) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી અધિનિયમ-2005 (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act-MNREGA)

'મનરેગા' કેન્દ્ર સરકારની ગ્રામીણ બેરોજગાર કુટુંબોને રોજગારીની ખાતરી આપતો અધિનિયમ છે. 7 સપ્ટેમ્બર 2005ના રોજ તેને કાયદાકીય દરજ્જો મળ્યા બાદ 2 ફેબ્રુઆરી 2006 થી પ્રથમ તબક્કામાં દેશના 200 જિલ્લાઓમાં તે લાગુ પાડ્યો. 1 એપ્રિલ 2008થી આ અધિનિયમ દેશના તમામ જિલ્લાઓમાં લાગુ થયો. આ અધિનિયમમાં અગાઉની 'સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના' અને 'કામના બદલામાં અનાજ' ની યોજનાઓને સમાવી લીધી છે. ગાંધીજીની 140મી જન્મ જયંતી ઓક્ટોબર 2006થી આ અધિનિયમ 'મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી અધિનિયમ' (મનરેગા) તરીકે ઓળખાય છે.

'મનરેગા'નો મુખ્ય ઉદ્દેશ :

દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતા ગરીબ કુટુંબના સભ્યો કે જે બિનકુશળ મજૂર વર્ગના છે અને કામ કરવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. આવા કુટુંબો જીવનનિર્વાહ કરી શકે તે માટે તેમને કુટુંબદીઠ પ્રવર્તમાન નાણાકીય વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા 100 દિવસની રોજગારીની ખાતરી આપવાનો ઉદ્દેશ છે. ઉપરાંત જે સમયે રોજગારી ઉપલબ્ધ ન હોય તે સમયે ગ્રામીણ વિસ્તારના બિનકુશળ શ્રમિકોને રોજગારી આપીને મજબૂત સામાજિક સુરક્ષા આપવી. વારંવારના દુષ્કાળ, જમીન ધોવાણ, જંગલોના નાશ વગેરેના ઉપાય માટે રોજગારી આપતા કામો હાથ ધરી ખેત ઉત્પાદન દ્વારા શક્તિશાળી આર્થિક સધરતા પ્રાપ્ત કરવી તથા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ટકાઉ અસ્કામતોનું નિર્માણ કરવું.

રોજગારી સર્જનની સ્થિતિ :

'મનરેગા' બિનકુશળ મોસમી અને પ્રચ્છન્ન બેરોજગારો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થઈ છે. ખાસ કરીને મહિલાઓ, અનુસૂચિ જાતિ અને અનુસૂચિત જન જાતિઓના લોકો માટે સૌથી વધુ રોજગારી સર્જક બની છે. આ યોજના મહિલાઓને ધરકામની સાથે સાથે તથા ખેડૂતોને ખેતીની સાથે પૂરક આવકનું સાધન બની છે. ઉપરાંત ગ્રામીણ સંપત્તિ અને સવલતોનાં નિર્માણમાં પણ તેની ભૂમિકા મહત્વની રહી છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં મનરેગા હેઠળ થયેલ રોજગારી સર્જનની સ્થિતિ કોષ્ટક ૧૭.૬ મુજબ જાણી શકાય.

કોષ્ટક 17.6 : 'મનરેગા' અંતર્ગત રોજગારી સર્જનની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ

વિગત	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19
માનવ દિવસ (કરોડમાં)	166.21	235.15	23.64	233.75	235.54
SC (માનવ દિવસ %)	22.4	22.29	21.35	21.54	21.11
ST (માનવ દિવસ %)	16.4	17.8	17.62	17.49	17.25
મહિલા (માનવ દિવસ %)	54.88	55.26	56.16	53.53	54.8
કુટુંબદીઠ સરેરાશ માનવ દિવસ	40.17	48.85	46.0	45.69	47.24
વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ દૈનિક વેતન	143	154	162	169	179
100 દિવસની રોજગારી મેળવતા કુટુંબો (લાખમાં)	24.92	48.47	39.91	29.55	35.31
રોજગારી મેળવનાર કુલ કુટુંબો (કરોડ)	4.14	4.81	5.12	5.12	4.99
રોજગારી મેળવનાર વ્યક્તિઓ (કરોડ)	6.22	7.22	7.67	7.59	7.3

સ્ત્રોત : વાર્ષિક અહેવાલ - 2018-19, ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર

કોષ્ટક 17.6 માં દર્શાવ્યા મુજબ 'મનરેગા' હેઠળ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં રોજગારી સર્જનમાં વધારો જણાયો છે. વર્ષ 2014-15 માં કુલ 166 કરોડ માનવ દિવસની રોજગારીનું સર્જન થયું હતું. તે વધીને વર્ષ 2018-19માં 235 કરોડ માનવ દિવસ થયું છે. કુલ માનવ દિવસમાં મહિલાઓનો હિસ્સો સૌથી વધુ (54.8 ટકા) છે. કુલ રોજગારી પૈકી અડધાભાગની રોજગારી મહિલાઓના ફાળે જાય છે. જ્યારે કુલ રોજગારીમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જન જાતિનાં લોકોનો હિસ્સો અનુક્રમે 21 ટકા અને 17 ટકા છે. આમ, 'મનરેગા' SC, ST અને મહિલાઓ માટે પૂરક રોજગારી સર્જનની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વની સાબિત થઈ છે. 'મનરેગા' અન્વયે વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ દૈનિક વેતનદર છેલ્લા ચાર વર્ષથી રૂ.150થી રૂ.180 સુધીનું રહ્યું છે. વર્ષ 2018-19માં 100 દિવસની રોજગારી મેળવનાર કુટુંબોની સંખ્યા વધીને 35.31 લાખ થઈ છે. 'મનરેગા' હેઠળ સરેરાશ 5 કરોડ કુટુંબોને રોજગારી મળી છે. જ્યારે 7 કરોડ વ્યક્તિઓને રોજગારીનો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે. આમ, બિનકુશળ શ્રમિકો માટે 'મનરેગા' આશિર્વાદરૂપ સાબિત થઈ રહી છે.

(2) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન (National Rural Livelihoods Mission - NRLM) અથવા (દીનદયાલ અંત્યોદય યોજના-NALM)

ભારત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોને દેશની મુખ્ય ધારા સાથે જોડવું અને વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા તેમની ગરીબી દૂર કરવાનો છે. આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખી જૂન 2011માં સરકારે 'રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન' ની શરૂઆત કરી. આ મિશનમાં વર્ષ 1999થી અમલમાં રહેલ 'સ્વર્ણ જયંતી ગ્રામ સ્વ-રોજગાર યોજના (SGSY) ને સમાવી લેવામાં આવી છે.

મુખ્ય ઉદ્દેશ :

ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોને સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ સંસ્થાકીય મંચ પુરુ પાડી તેમની આજીવિકા વધારવી, નાણાકીય સેવાઓ સુધી તેમની પહોંચ વધુ સરળ બનાવવી અને તેમની કૌટુંબિક આવકમાં વધારો કરવો.

મિશન :

ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી તેમની સશક્ત અને સ્થિર સંસ્થાઓ બનાવી લાભકારક સ્વરોજગાર અને કૌશલ્યયુક્ત વેતનલક્ષી રોજગારીની તકો પ્રાપ્ત કરવા તેમને સક્ષમ બનાવવું જેથી તેમની ગરીબી દૂર કરી શકાય અને તેમના જીવન ધોરણમાં સતત અને નોંધપાત્ર સુધારો કરી શકાય'

સંકલ્પ :

આજીવિકા મિશન અંતર્ગત દેશના 600 જિલ્લાના 6,000 તાલુકાઓના 2.5 લાખ ગ્રામ પંચાયતો અને 6 લાખ ગામોના 7 કરોડ ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોના સ્વસહાય જૂથો અને સંસ્થાકીય માળખાનું નિર્માણ કરવું. તથા મંડળ / સંસ્થાના માધ્યમથી 8 થી 10 વર્ષમાં તેમની આજીવિકા માટેનું સાધન અને રોજગારી માટે મદદરૂપ થવાનો સંકલ્પ છે.

આમ આજીવિકા મિશન અન્વયે ગ્રામીણ ગરીબોને સ્વસહાય જૂથ સ્વરૂપે કે સંસ્થારૂપે સંગઠિત બનાવી તેમને સ્વરોજગારી માટે સક્ષમ બનાવવું. તેમનામાં રહેલી કળા, કારીગરી વિકસાવી તથા તાલીમ આપી કુશળ રોજગારી માટે લાયક બનાવવું. ઉપરાંત તેમનાં સંગઠનને બજાર તથા બાહ્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ કરી તેમની કાયમી સ્વ-રોજગારી નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. નવેમ્બર 2015માં મિશનનું નામ બદલીએ 'દીન દયાલ અંત્યોદય યોજના' (DAY-NRLM) રાખવામાં આવ્યું છે. આ યોજના વર્ષ 2017-18 સુધીમાં દેશભરમાં કુલ 4.8 કરોડ મહિલાઓને 41.2 લાખથી વધુ સ્વસહાય જૂથોમાં સંગઠિત કરવામાં આવ્યું છે. તથા આ જૂથોના માધ્યમથી પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરવા માટે તાલીમ તથા ધિરાણલક્ષી સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષિ તથા તેને સંલગ્નક્ષેત્રોમાં તેમજ ગૃહઉદ્યોગમાં આ યોજનાથી મહિલાઓને સ્વરોજગારીની તકો પ્રાપ્ત થાય છે.

3 દીન દયાલ ઉપાધ્યાય ગ્રામીણ કૌશલ્ય યોજના (DDU-GKY) :

ભારત સરકારનાં ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા 25 સપ્ટેમ્બર 2014ના રોજ DDU-GKY ની જાહેરાત કરવામાં આવી. આ યોજના NRLM નો જ એક ભાગ છે. જે બેવડા ઉદ્દેશ સાથે કાર્ય કરે છે. (1) ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોની આવકમાં વિવિધતા લાવવું અને (2) ગ્રામીણ યુવાનોની કારકીર્દીની મહત્વકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવું. આ યોજના 'સ્કિલ ઈન્ડિયા' ઝૂંબેસના ભાગરૂપે 'મેકઈન ઈન્ડિયા', ડિજિટલ ઈન્ડિયા, સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા, સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા જેવા સરકારનાં કાર્યક્રમોને ટેકો આપવા મહત્વપૂર્ણ સાહિત થઈ છે.

આ યોજના અન્વયે ગ્રામીણ ગરીબ યુવાનોને કાયમી વેતન આધારિત રોજગારી માટે કુશળ બનાવવામાં આવે છે. બેરોજગાર યુવાનો કે જે રોજગારીની શોધમાં છે. તેમને મૂડીરોકાણ, કૌશલ્ય નિર્માણ, આંતર રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રનિવાસનાં જોડાણો, કૌશલ્ય વર્ધક તાલીમ, ટેકનિકલ સહાય, નાણાકીય ધિરાણ વગેરેની સુવિધા પૂરી પાડી તેમને વેતનયુક્ત રોજગારી અને સ્વ-રોજગારી માટે સક્ષમ બનાવવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત યોજના અંતર્ગત વર્ષ 2014-15 થી વર્ષ 2017-18 સુધીમાં કુલ 5.74 લાખ લાભાર્થીઓને તાલીમ આપી, 3.55 લાખને રોજગારી આપવામાં આવી છે. યોજનામાં લાભાર્થીઓ તરીકે SC, ST, મહિલાઓ તથા વિકલાંગ ઉમેદવારોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

4 ગ્રામીણ સ્વરોજગાર તાલીમ સંસ્થા (RSETI)

(Rural Self Employment Training Institutes) :

RSETI એ DDU-GKYનો એક ભાગ છે. આ સંસ્થા અંતર્ગત બેરોજગાર યુવાનોને સ્વરોજગાર અને વેતનયુક્ત રોજગારી માટે કુશળ બનાવવામાં આવે છે. ભારતની 31, બેંકો અને રાજ્ય સરકારોના સહયોગથી આ સંસ્થાને સહાય મળે છે. ગ્રામીણ યુવાનોમાં સ્વ રોજગારલક્ષી કૌશલ્ય વિકસાવવા RSETI સંસ્થા તાલીમ કેન્દ્રોની ભૂમિકા અદા કરે છે. દેશભરમાં 566 જિલ્લાઓમાં 586 સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામીણ યુવાનોને તાલીમ આપવામાં આવે છે. વર્ષ 2014-15થી 2017-18 સુધીમાં કુલ 16.67 લાખ યુવાનોને તાલીમ આપી, 12.65 લાખ તાલીમાર્થીઓને રોજગારી પૂરી

પાડવામાં આવી છે. એ જ રીતે વર્ષ 2017-18 સુધીમાં કુલ 5.19 લાખ ઉમેદવારોને બેંકો દ્વારા સ્વરોજગાર વ્યવસાય માટે RSETI ના માધ્યમથી ધિરાણ પ્રાપ્ત થયું છે. સંસ્થા દ્વારા મહિલાઓ, વિકલાંગો, SC, ST વર્ગનાં તાલીમાર્થીઓને અગ્રિમતા આપવામાં આવે છે. RSETI દ્વારા વર્ષમાં 30 થી 40 કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો ચલાવવાનો સંકલ્પ છે. જેમાં ખેતી અને તેને આનુષંગિક ક્ષેત્રો, ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના ક્ષેત્રો, સમારકામ તથા સામાન્ય કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાનિક માંગ અને પરિસ્થિતિ મુજબ તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા સ્વરોજગાર અને વેતનયુક્ત રોજગારી માટે ગ્રામીણ યુવાનોને સક્ષમ બનાવવાનું છે.

(5) પ્રધાનમંત્રી રોજગાર સર્જન કાર્યક્રમ (PMEGP)

(Prime Minister Employment Generation Programme PMEGP)

આ કાર્યક્રમ રોજગાર સર્જનના હેતુથી નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેનો કાર્યક્રમ છે. જેને 11 માર્ચ 2016થી લાગુ પાડવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમનો અમલ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ‘ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ આયોગ’ (KVIC) દ્વારા થાય છે. તથા રાજ્ય કક્ષાએ ‘ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ’ (KVIB) અને જિલ્લા કક્ષાએ ‘જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર’ (DIC) દ્વારા અમલીકરણ થાય છે. PMEGP એ અગાઉની ‘પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના’ અને ‘ગ્રામીણ રોજગારી સર્જન કાર્યક્રમ’નો સહયુક્ત કાર્યક્રમ છે. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વરોજગારીની તકોના સર્જન દ્વારા બેરોજગારી ઘટાડવાનો છે. સ્વ-રોજગારીને પ્રોત્સાહિક કરવા આ કાર્યક્રમ અન્વયે લાભાર્થીને 10 થી 35 લાખ સુધીની લોન મળવાપાત્ર છે. તથા કુલ ખર્ચના 15 થી 25 ટકા સબસીડીની જોગવાઈ છે. આ કાર્યક્રમ મારફત જાન્યુ 2018 સુધીમાં 37.98 લાખ લાભાર્થીઓને રોજગારી મળી છે. આમ, સ્વરોજગારીના સર્જન દ્વારા બેરોજગારીને ઘટાડવા આ કાર્યક્રમની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે.

(6) રાષ્ટ્રીય કારકીર્દી સેવા (NCS) :

ભારત સરકારના રોજગાર અને શ્રમ મંત્રાલય તથા રોજગાર અને તાલીમ નિર્દેશકના સહયુક્ત ઉપક્રમે NCS (National Career Service) કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. જેનો ઉદ્દેશ વિવિધ રોજગારલક્ષી સેવાઓ પૂરી પાડી બેરોજગારીનું નિયમન કરવાનું છે. માર્ચ-2015થી નવા સુધારા સાથે વિવિધ રોજગાર કેન્દ્રો અને વેબ પોર્ટલ ના માધ્યમથી રોજગારલક્ષી સેવાઓ બેરોજગારો સુધી પહોંચાડે છે. રોજગારદાતા અને રોજગારી શોધનારા વચ્ચે NCS સેતુરૂપ કાર્ય કરે છે. NCS ના માધ્યમથી બેરોજગારોને માર્ગદર્શન, સલાહ સૂચનો અને નોકરી દાતાઓ સાથેના સંપર્ક વધતા રોજગારી સર્જનને વેગ મળ્યો છે.

7 Start Up India અને Stand Up India

ભારત સરકારના ઔદ્યોગિક નીતિ અને સર્વર્ધન વિભાગ દ્વારા 16 જાન્યુ 2016 ના રોજ ‘Start Up India’ ની શરૂઆત થઈ. જેનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ નાના ઉદ્યોગ સાહસિકોને સરળ ધિરાણની સુવિધા દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે, જેથી સ્વરોજગારી અને વેતનયુક્ત રોજગારીની તકોમાં વધારો કરી શકાય. સાથે સાથે ઔદ્યોગિક વિકાસને વેગવંત બનાવી શકાય.

એ જ રીતે ‘Stand Up India’ યોજના સરકારે એપ્રિલ 2016થી લાગુ કરી છે. જેનો ઉદ્દેશ અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જન જાતિ અને મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકસાવી તેમને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. કે જેથી આ વર્ગના બેરોજગારો સ્વરોજગારી મેળવીને આર્થિક રીતે સદ્ધર બની શકે. આ યોજના અન્વયે લાભાર્થીઓને નવા વેપાર, ધંધા અને ઉદ્યોગો માટે રૂ. 10 લાખથી 1 કરોડ સુધીની ધિરાણની સુવિધા પૂરી પાડીને તેમને આર્થિક રીતે પગભર કરવા માટે સહાયરૂપ થવાનું છે.

આમ, તાજેતરમાં સરકાર દ્વારા વિવિધ સ્વરોજગારલક્ષી અને વેતનલક્ષી રોજગારીનાં કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ થઈ રહ્યું છે. જેમાં ખાસ કરીને બેરોજગારોમાં કૌશલ્ય નિર્માણ દ્વારા સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન આપવા તરફ સરકારનો વધુ ઝોક જોવા મળે છે.

ઘ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (1) TRYSEM નું પુરુ નામ જણાવો.
- (2) નેહરુ રોજગાર યોજના કયા વિસ્તારના ગરીબ કુટુંબોને રોજગારી આપનાર યોજના છે.
(a) ગ્રામીણ (b) શહેરી
(c) બંને (d) એક પણ નહિ.
- (3) સ્વર્ણ જયંતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના (SGSY) નો પ્રારંભ કઈ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન થયો.
(a) સાતમી (b) આઠમી
(c) નવમી (d) દસમી
- (4) મનરેગા યોજના અન્વયે સૌથી વધુ કયા વર્ગને રોજગારી મળે છે.
(a) SC (b) ST
(c) મહિલાઓ (d) OBC
- (5) DDU-GKY કયા કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે.
(a) મનરેગા (b) NRLM
(c) RSETI (d) PMEGP
- (6) રાષ્ટ્રીય કારકીર્દી સેવા (NCS) નો હેતુ છે.
(a) સ્વરોજગારલક્ષી તાલીમ આપવાનો.
(b) 100 દિવસની રોજગારીની ખાતરી આપવાનો
(c) રોજગારલક્ષી સેવાઓ પૂરી પાડવાનો.
(d) બેરોજગારોને ધિરાણ આપવાનો.

17.8 સારાંશ :

ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન આર્થિક વૃદ્ધિ ઝડપી બની. પરંતુ માંગ મુજબ રોજગારીની તકોમાં વધારો થયો નથી. તેથી બેરોજગારીની સમસ્યા યથાવત છે. ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતા શહેરી વિસ્તારમાં બેરોજગારીનો દર વધુ ઉંચો જણાયો છે. ખાસ કરીને પુરુષોની સરખામણીમાં મહિલાઓમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. ભારતમાં વધુ એક ચિંતાજનક સ્થિતિ શિક્ષિત બેરોજગારોની છે. યુવાનોની વધુ વસ્તી ધરાવતા ભારત દેશમાં યુવાનો જ વધુ બેરોજગાર છે. એક બાજુ રોજગારી સર્જનનો નીચો દર અને બીજી બાજુ વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર બેરોજગારીને વધુ પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ ઉપરાંત ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકીકરણના વિકાસને કારણે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ તરફનું વલણ બેરોજગારીને વેગ આપે છે. તેથી રોજગારીની તકો વધે અને બેરોજગારી દૂર થાય તે માટે સામાજિક આર્થિક અને શૈક્ષણિક માળખામાં મૂળભૂત પરિવર્તનની આવશ્યકતા છે. બેરોજગારી દૂર કરવા સરકાર દ્વારા આયોજનકાળ દરમિયાન વિવિધ રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો અપનાવ્યા. જેમાં વેતનયુક્ત રોજગારીની સાથે સાથે સ્વરોજગારીની તકોને પ્રોત્સાહક પ્રયાસોનો સમાવેશ થાય છે. ખાસ કરીને છેલ્લી પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન બેરોજગારીમાં કૌશલ્ય નિર્માણ દ્વારા સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન આપવા તરક વધુ ભાર અપાયો છે.

17.9 શબ્દાવલી :

શ્રમદળ / શ્રમશક્તિ : શ્રમદળમાં બે પ્રકારની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. (1) રોજગારી મેળવનારા અને (2) રોજગારીની નોંધમાં હોય, તેવા બેરોજગાર વ્યક્તિઓના કુલ પુરવઠાને શ્રમદળ કહેવાય.

- સક્રિય શ્રમનો પુરવઠો** : પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી ધરાવતા શ્રમનો પુરવઠો.
- મૂડી પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ** : ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનકાર્યની પદ્ધતિમાં શ્રમના એકમો કરતા મૂડીના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ.
- શ્રમ પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ** : ચીજવસ્તુના ઉત્પાદન કાર્યની પદ્ધતિમાં મૂડીના એકમો કરતા શ્રમના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ.
- શ્રમની ગતિશીલતા** : એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે કે એક વ્યવસાયમાંથી બીજા વ્યવસાયમાં શ્રમિકનું રોજગારીના હેતુ માટે થતું સ્થળાંતર એટલે શ્રમની ગતિશીલતા.
- શિક્ષિત બેરોજગારી** : વ્યવસાયિક શિક્ષણનો અભાવ ધરાવતા અને સામાન્ય પ્રવાહમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ ધરાવતા શ્રમિકો કે જેઓ પોતાની લાયકાત અનુસાર કામ અને વેતન ન મળવાને કારણે બેરોજગાર કહે છે. તેવા શ્રમિકોને શિક્ષિત બેરોજગાર કહેવાય.
- માનવ મૂડીરોકાણ** : માનવીની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓના વિકાસ માટે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય અને તાલીમ પાછળ કરવામાં આવતું રોકાણ (ખર્ચ) ને માનવમૂડી રોકાણ કહેવાય.
- વસ્તી વિષયક મૂડીરોકાણ** : પ્રવર્તમાન માથાદિઠ આવક અને જીવન ધોરણને ટકાવી રાખવા માટે વધતી વસ્તીના ભરણ-પોષણ પાછળ આવશ્યક મૂડીરોકાણને વસ્તી વિષયક મૂડીરોકાણ કહેવાય.
- માનવ દિવસો** : વેતનયુક્ત રોજગારીમાં જોડાયેલ બધા જ શ્રમિકોના કુલ કામના દિવસોને માનવ દિવસો કહેવાય. દા.ત. મનરેગા યોજના હેઠળ બે શ્રમિકો પાંચ દિવસ કામ કરે તો $5 + 5 = 10$ કુલ માનવ દિવસોની રોજગારી મળી કહેવાય.
- સ્વરોજગારી** : પોતાની માલિકીના વ્યવસાયમાંથી મળતી રોજગારી. દા.ત. પોતાની દુકાન, સ્વતંત્ર પ્રેક્ટિસ કરતા ડોક્ટર્સ અને વકીલો, પોતાની માલિકીનો ઉદ્યોગ, પોતાની ખેતી વગેરે સ્વરોજગારીના ઉદાહરણો છે.
- બિન કુશળ શ્રમિક / અકુશળ શ્રમિક** : કામ કરવાની ઈચ્છા અને તૈયારી ધરાવતા એવા શ્રમિકો કે જેમની પાસે વ્યવસાયિક તાલીમ, કે શિક્ષણનો અભાવ હોય. તથા ટેકનિકલ કામની આવડત કે કુનેહ ન હોય તેવો શ્રમ આ કુશળ શ્રમ કહેવાય. દા.ત. ધોબી, નોકર, વોચમેન વગેરે.
- પ્રચ્છન્ન બેકારી** : કોઈ કાર્યમાં જરૂર કરતા વધારે શ્રમિકો રોકાયેલા હોય તો તે વધારાનાં શ્રમિકો દેખિતી રીતે કામ કરતા જણાય પરંતુ વાસ્તવમાં તેમની તે કાર્ય માટે આવશ્યકતા નથી. આવા શ્રમિકોને ઉત્પાદન કાર્યમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થતો નથી. તેમની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે, તેવા વધારાના શ્રમિકો વાસ્તવમાં બેરોજગાર જ કહેવાય. બેરોજગારીની આ સ્થિતિને પ્રચ્છન્ન બેકારી, છુપી બેકારી કે ગુપ્ત બેકારી પણ કહેવાય છે.

17.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

(17.4) તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (1) (b) કુલ શ્રમદળ પૈકી બેરોજગાર વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ
- (2) (a) વધુ
- (3) (d) ત્રણેય સ્વરૂપની
- (4) (d) સ્નાતક કે તેથી વધુ
- (5) (d) ગુજરાત

(17.5) તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (1) (b) 1.64
- (2) (c) 15 થી 64
- (3) ખરા ખોટા વિધાનો
(a) ખોટું (b) સાચું (c) ખોટું (d) ખોટું
- (4) (b) મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિનો અભાવ.

(17.6) તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (1) જોડકા જોડો
(1) <-> (b) (3) <-> (a)
(2) <-> (d) (4) <-> (c)

(2) ખરા-ખોટા વિધાનો

- (a) સાચું (b) ખોટું (c) ખોટું (d) ખોટું

(17.7) તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (1) Training Rural Youth For Self Employment
- (2) (b) શહેરી (3) (c) નવમી
- (4) (c) મહિલા (5) (b) NRLM
- (6) (c) રોજગારલક્ષી સેવા પૂરી પાડવાનો

(17.11) સંદર્ભ પુસ્તકો

- દત્ત, ગૌરવ એવં મહાજન, અશ્વિની. (૨૦૧૬). ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા, એસ. ચન્દ એન્ડ કમ્પની લિમિટેડ, નई દિલ્હી.
- Kapila, Uma (2016-17). Indian Economy : Performance and Policies, Academic Foundation, New Delhi.
- Puri, V.K. and Mishra, S.k.(2016), Indian Economy, Himalaya Publishing House, New Delhi.
- Agarwal, A.N. (2004). Indian Economy, Wishwa Prakashan, New Delhi.